

III

FORUM

PANEL: KRIZA DEMOKRATIJE U REGIONU JUGOISTOČNE EVROPE

Institut za filozofiju i društvenu teoriju organizovao je 20. septembra 2021. panel diskusiju „Krizu demokratije u regionu jugoistočne Evrope,“ u okviru druge Letnje škole društvene angažovanosti i demokratije (ANDEM). Na panelu su učestvovali Aleksandra Nikšić (BBC na srpskom), Aleksandra Tomanić (Evropski fond za Balkan), Bojana Selaković (Građanske inicijative) i Nebojša Vladislavljević (Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu), dok je razgovor moderirao Vujo Ilić (IFDT).

Vujo Ilić

*Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Univerzitet u Beogradu*

Dobro došli na javni događaj Druge letnje škole angažovanosti i demokratije koju organizuje IFDT. Tema današnjeg panela jeste Kriza demokratije u jugoistočnoj Evropi. Mislim da ne bi bilo preterivanje kada bismo rekli da se o krizi demokratije govori od kada postoji moderna demokratija, ali, sa druge strane, čini mi se da prolazimo i kroz jedan globalni talas autokratizacije koji ne može da se ignoriše. Posle dva talasa autokratizacije u 20. veku, ovo je prvi talas u 21. veku gde možemo da vidimo više pokazatelja da je demokratija na globalnom nivou ponovo unazađena. Ono što je drugačije u odnosu na prethodne periode jeste da demokratiju ne ruše sada vojni pučevi, revolucije vođene nedemokratskim ideologijama, već demokratije postepeno podrivaju predstavnici koji su izabrani na demokratskim izborima. I u regionu to možemo dosta jasno da vidimo. Mnoge zemlje postaju hibridni režimi, odnosno politička uređenja gde postoje formalne karakteristike demokratija – ali sa sve izraženijim nedemokratskim tendencijama. Iako o ovoj temi često govorimo, danas ćemo joj posvetiti pažnju iz četiri perspektive: iz perspektive domaćih institucija, spoljnih uticaja, medija i civilnog društva, i za to imamo četiri izuzetno kompetentna sagovornika. Sa nama je danas Aleksandra Nikšić, novinarka, urednica servisa *BBC*-ja na srpskom, koja je pre toga bila urednica *Vice*-a; Aleksandra Tomanić, izvršna direktorka Evropskog fonda za Balkan, koja je pre toga radila kao viša

savetnica u nemačkoj razvojnoj agenciji *GIZ*, i višegodišnja aktivistkinja; sa nama je Bojana Selaković, programska direktorka Građanskih inicijativa, koja se već dvadeset godina bavi aktivizmom u civilnom sektoru i Nebojša Vladislavljević, redovni profesor na Fakultetu političkih nauka, gde predaje na predmetima o demokratizaciji i političkim sistemima jugoistočne Evrope.

Započeo bih ovu diskusiju prvim krugom pitanja, a to je pogled unazad na prethodni period i voleo bih da pričamo o tome kako smo došli do ove. Nebojša je autor knjige koja je nedavno izašla – „Uspon i pad demokratije posle Petog oktobra“, u kojoj je jedan od argumenata da se često potcenjuje kvalitet demokratije u Srbiji u prvoj deceniji posle Petog oktobra, ali i da se radikalno precenjuje kvalitet demokratije u poslednjih nekoliko godina – u poslednjem periodu ponovnog pada demokratije. Iz ove perspektive zanima me koje su bile glavne slabosti demokratija u regionu koje su počele da klize ka autokratijama, odnosno na koji način su ove demokratije prestale to da budu i počinjale da budu autokratije?

Nebojša Vladislavljević

*Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu*

Videli smo dramatičan uspon i pad demokratije u Srbiji u svega deceniju i po – dramatičniji nego u drugim državama regiona. Ipak, trend je zajednički: uspon demokratije u toj deceniji, dvehiljaditih, a pad demokratije širom regiona u poslednjoj deceniji. Razlike postoje kada je reč o obimu promena i trenutku kada se pojavljuju u pojedinim zemljama, kao i njihovim oblicima u zavisnosti od lokalnog konteksta. Pitanje je naravno šta je izvor pada demokratije. Bitno je imati u vidu širi kontekst, pre svega, prelivanje globalne fiskalne i ekonomske krize u naš region i dramatične ekonomske, socijalne i političke posledice. U situaciji obeleženoj značajnim osiromašivanjem stanovništva i sve većim socijalnim razlikama, prirodno je da će vlasti izgubiti bar deo kredibiliteta, čak i ako se uspešno nose sa tim problemima – što ovde nije bio slučaj. Drugi deo konteksta jeste globalna demokratska recesija. Vujo je pomenuo ranije da nije reč samo o padu demokratije u našem regionu već o globalnom trendu koji je očigledan i u starim demokratijama Zapadne Evrope i Severne Amerike. Pogledajte samo Trampa u Americi, Bregzit i uspon ekstremne desnice, kao i značajnu podršku građana koju su te snage stekle prethodnih godina. A u državama koje su uspostavile demokratske ustanove u poslednjih pola veka, tokom „trećeg talasa“ demokratizacije – dakle, tamo gde su demokratske ustanove bile nestabilnije, ranjivije – prirodno je da su i posledice pada

demokratije drastičnije. I to je primer našeg, ali i drugih regiona. Deo globalne demokratske recesije je i osek međunarodne promocije demokratije. Tokom „trećeg talasa“ imali smo snažnu podršku demokratizaciji u drugim državama od strane starih demokratija – SAD, EU i drugih. Danas takva podrška ne postoji niti je bilo tokom cele poslednje decenije. Demokratizacija u drugim državama više nije jedan od spoljnopoličkih prioriteta tih država i to je očigledno u našem regionu. SAD su se uglavnom povukle a EU se bavi drugim pitanjima, a ne podrškom demokratizaciji. Mnogi su razočarani ulogom evroparlamentaraca u pregovorima o izbornim uslovima u Srbiji prethodnih dana jer ne vide širi kontekst delovanja EU tokom globalne demokratske recesije, ne samo u Srbiji i našem regionu, već i u drugim geografski bliskim regionima.

Ako razmotrimo prirodu demokratije, odnosno demokratskih ustanova koje su uspostavljene u našem regionu dvehiljaditih, vidimo veliki uspon kada je reč o uspostavljanju slobodnih i poštenih izbora, zaštiti osnovnih sloboda – dakle, slobode izražavanja, medijskih sloboda, slobode okupljanja i udruživanja. Kada uporedimo te političke režime sa mešovitim režimima (ili takmičarskim autoritarizmom) iz devedesetih, očigledan je veliki napredak. Ipak, te demokratije su bile bitno različite od starih zapadnih demokratija koje, pored slobodnih i poštenih izbora i zaštite osnovnih sloboda, obeležava i vladavina prava, širi paket zaštite slobode i prava, institucionalizacija različitih institucionalnih sklopova, kao što su stranački sistem i sistem interesnog predstavljanja. Dakle, imamo veliki iskorak u našem regionu dvehiljaditih kada je reč o demokratiji, ali su te demokratske ustanove ipak niskog kvaliteta i nestabilne. Demokratski izabrane vlasti imaju legitimitet stečen na slobodnim i poštenim izborima ali između izbora praktično deluju proizvoljno, ignorišu ostale grane vlasti i nadzorne organe – parlament, pravosuđe, kontrolne organe i tela – i dominiraju nad njima. Takve demokratije neki autori nazivaju delegativnim: državni funkcioneri su izabrani na demokratskim izborima, ali između izbora rade šta žele. Umesto vladavine prava, umesto politike koja će biti ograničena ustavom i zakonima, imamo politiku koja deluje, pre svega, u granicama neformalnih, partikularnih ustanova, kao što su klijentelizam i korupcija. To jeste demokratija, ali veoma nestabilna demokratija koja opstaje u povoljnom okruženju, dakle, kada ekonomija napreduje i tokom plime međunarodne promocije demokratije – npr. u našem regionu dvehiljaditih i nešto duže u Centralnoj Evropi i Latinskoj Americi. Međutim, čim nastupi kriza – ekonomska kriza ili osek međunarodne promocije demokratije – delegativne demokratije su ozbiljno uzdrmane i mnoge lako skliznu ispod praga demokratije u neki oblik nedemokratskog režima. Naravno, kada i u kojoj meri zavisi od lokalnog konteksta.

I na kraju, pored političkih ustanova, pomenuo bih i još jedan politički aspekt. Razmišljajući o padu demokratije u Evropi između dva svetska rata i u Latinskoj Americi posle Drugog svetskog rata, Huan Linc ističe da se precenjuje moć nedemokratskih snaga u padu demokratije i potcenjuje uloga demokratskih grupa, naročito demokratskog vodstva. Velike greške demokratskih stranaka, poput neuspešnog odgovora na ekonomsku krizu ili nedovoljne posvećenosti demokratiji vremenom su pretvorile stranke koje su izborile demokratiju u našem regionu u tipične stranke vlasti zainteresovane za kontrolu i distribuciju dobara, dakle, nosioce klijentelizma i korupcije. S tim u vezi, ignorisanje pretnje od potencijalnih autoritarnih snaga oborile su podršku građana demokratskim strankama, ali su ugrozile i kredibilitet demokratije u celini. Nije Srpska napredna stranka pobedila na izborima 2012, već je te izbore izgubila Demokratska stranka, kao i celi demokratski blok; a kada su izgubili vlast, izgubili su i resurse kojima su obezbeđivali podršku pa je praktično ceo demokratski blok kolabirao i otvorio prostor prerušenim radikalima da rade šta hoće. Tako da imamo niz kontekstualnih, institucionalnih i političkih činilaca koji su doveli do pada demokratije – u Srbiji i regionu u celini.

Vujo Ilić

Pored ovoga što si spomenuo o klijentelizmu i korupciji kao jednim od faktora gubitka podrške građana, bilo mi je zanimljivo i to što si govorio o kontekstu i o oseći promocije demokratije kao globalnom fenomenu i hteo bih Aleksandru Tomanić da pitam u vezi s tim. Prošle nedelje je u oproštajnoj poseti Srbiji i regionu bila nemačka kancelarka Angela Merkel i ona u prošlosti nije izbegavala da pohvali „reformske uspehe“ Srbije, ali jeste bila tiha u vezi s tim šta se dešava sa demokratijom u Srbiji. Tu nije bila usamljena jer je, između ostalih, i austrijski kancelar Sebastijan Kurc jednom prilikom opisao predstavnike Srbije kao sidro stabilnosti. Dakle, to je koncept stabilokratija u regionu i moje pitanje je kako smo došli do toga da se podsticaji demokratiji i demokratizaciji koji su nekada dolazili iz pravca EU pretvore u ovo prećutno odobravanje autokratizacije?

Aleksandra Tomanić

Evropski fond za Balkan

Kada pogledamo učinak i gde smo stigli danas možda uopšte nije loše što se oproštajna poseta Angele Merkel dogodila prošle nedelje. Nažalost, Angela Merkel i Sebastijan Kurc uopšte nisu usamljeni, tu je i Janša iz Slovenije,

da ne spominjemo Orbana iz Mađarske, tu je Poljska, dakle tu je više aktera. Pre nego što malo razradim kolika je odgovornost EPP-a (Evropske Narodne Partije) kao stranačke familije, osvrnula bih se samo kratko na to što smo čuli u prethodnom izlaganju, a to je automatizacija koju smo imali vezano za sam proces pridruživanja EU. Bili smo toliko fokusirani na sam taj proces da nekako nismo ni osvestili da smo mi imali veću demokratiju od 2000. do 2010. ili 2012, nego što imamo posle, a proces evropskih integracija je teкао potpuno suprotno. Mi smo u prvoj deceniji konstantno čekali neke statuse, neka odobrenja, nešto sve malo po malo, a onda kad smo zaista počeli da pregovaramo, naše vrednosti, naš institucionalno-demokratski okvir je zapravo otišao u potpuno neočekivanom pravcu. Spomenulo si Kurca, Merkel, dodajmo i ostale političare koje sam pomenula. Mislim da bi bilo jako zanimljivo sagledati odgovornost EPP-a (familije konzervativnih stranaka u Evropi). Imamo jedan konkretan primer iz regiona o kojem se stidljivo ćuti, a to je činjenica da je Gruevski iz Makedonije bukvalno prošvercovan u Mađarsku i da tamo uživa azil već puno godina, isključivo po partijskim linijama. Imamo primer od prošle godine da je Donald Tusk, nekadašnji predsedavajući saveta EU – sada generalni sekretar upravo EPP-a, čestitao na fantastično održanim izborima u Srbiji. U vezi s tim je i Angela Merkel prošle nedelje rekla da se ona uopšte ne plaši za demokratiju u Srbiji.

Postavlja se pitanje kada je to počelo. Veoma vidljivo je da je to počelo nakon izbegličke krize kada su bezbednosni faktori postajali važniji od bilo kojih drugih. No ja mislim – i daću sad konkretan primer – da to seže mnogo pre 2015. godine. Naime, 2011. godine ja sam u to vreme radila u Evropskoj komisiji i zaista sam imala interni uvid u ono šta se događalo. Evropska komisija u proleće 2011. godine piše jedan izveštaj o pripremljenosti Hrvatske za pridruživanje i dolazi do zaključka da Hrvatska nije izvršila sa implementacijom kriterijuma iz čuvenog poglavlja 23, da politički kriterijumi nisu ispunjeni, da nedostaje mnogo aspekata vezanih za pomirenje, odgovornost i odnosu ka prošlosti. Međutim, samo dva meseca nakon što Evropska komisija izdaje taj izveštaj, u Zagrebu se održava kongres već spomenute EPP familije stranaka i na tom kongresu se čestita Hrvatskoj i odlučuje se da ona jeste ispunila sve kriterijume. Na sledećem savetu EU se potpisuje pretpristupni ugovor sa Hrvatskom koja onda dve godine kasnije nakon ratifikacije postaje punopravna članica. Tako da vidimo da je partijski interes kao i partijsko šticeenje određenih struktura iznad čuvenih evropskih vrednosti, pa između ostalog i same demokratizacije. To je prisutno, bar u našem regionu, punih deset godina ako kao primer uzmemo Hrvatsku. Tako da za mnoge stvari važi određena površnost. Dokle god imamo nešto lepo da kažemo vezano za ekonomske kriterijume to je

u redu, regionalna saradnja je predivna dokle god imamo čuvene „family pictures“. A onda kada se donosioci odluka vrate kući, ne desi se ništa ili u još gorem slučaju – krenu aktivno da grade opet stare nacionalističke mitove i retoriku do sledećeg sastanka kada će opet da se slikaju. Sam proces pridruživanja se oslanja na iskustva iz 90-ih godina kada smo prvi put imali jednu složenu metodologiju koja zapravo jeste tada doprinela transformaciji centralno-evropskih država, ali mi već trideset godina imamo manje-više istu metodologiju koja je u onom istorijskom geopolitičkom kontekstu bila uspešna – ali nije bila uspešna dugoročno kao što vidimo upravo na primerima Slovenije, Mađarske i Poljske.

Završila bih time da se, nažalost, zaista stiče utisak da su drugi prioriteti kao što su stabilnost, partijski interesi, privredni interesi daleko iznad prave demokratizacije društava. Niko nema ni vremena ni volje da se bavi klesanjem partijskog spektra i, zaista, stvaranjem dugotrajnije političke scene jača se *status quo*. Tu je sve provereno, a sve ostalo postaje neka vrsta kolateralne štete. I samo još jedna rečenica, i tu ću završiti: Apsurdno je da su Srbija i Crna Gora jedine zemlje u našem regionu koje pregovaraju o članstvu. Crna Gora je otvorila već sva poglavlja, Srbija je negde na polovini. Te dve zemlje koje bi po svim kriterijumima, kao pregovarajuće, trebalo da napreduju i u političkim kriterijumima, u jačanju svojih institucija u administrativnim kapacitetima itd., u okviru svih navedenih kriterijuma nazaduju. Čak u međunarodnim indeksima su obe zemlje kao jedine pregovarajuće pale sa polu-konsolidovanih demokratskih sistema, kako je to nazvano u tom pregledu – u kategoriju hibridnih režima. Dakle, to zaista još nismo imali do sada, ali pošto smo prvi u svemu, prvi smo i u tome.

Vujo Ilić

Hvala, Aleksandra, na snažnom naglasku na često previdane privredne i partijske interese koji dolaze iz EU, koja se prečesto kod nas vidi ili kao birokratska tvorevina ili kao izvor fondova, ali na neki način očišćena od svih političkih aspekata. Jedna od stvari koje si spomenula su i globalni indeksi, u kojima možemo da vidimo nazadovanje u oblasti slobode medija na lokalnom i globalnom nivou. Mediji prolaze kroz jedan period transformacije, na šta je svakako uticala svetska ekonomska kriza iz 2008. koja je potresla velike medije, a paralelno sa tim su internet i društvene mreže promenile način na koji mediji posluju i kako se mi informišemo. Moje sledeće pitanje za Aleksandru Nikšić tiče se načina na koji ona vidi odnos medija i demokratije, odnosno, da li su promene u načinu informisanja deo razloga zbog kojih je demokratija u krizi i u svetu, ali i u regionu?

Aleksandra Nikšić

BBC na srpskom

Ili je demokratija razlog što su mediji u krizi... Ja na jedan vrlo kontroverzan način ispitujem mlade novinare koji dođu da rade na našoj televiziji ili kojima držim kurseve. Uglavnom me svi vrlo čudno na početku gledaju kada spomenem fenomenalan izraz na engleskom koji nikad nisam uspeła da prevedem na srpski: *uneasy bed fellows*, koji upućuje na to da bi demokratija i mediji trebalo da dele bračni krevet i da budu jedno drugom izuzetni partneri i da šapuću na jastuku o svim problemima, manama ili dobrim stvarima koje rade. Nažalost, to se ne dešava. Ovih dana čitam knjigu jednog pisca koga većina visokoumnih delatnika literature ne priznaje kao kvalitetnog, Stivena Kinga, koja se dešava 2004. godine, kada se pojavljuju prvi ajfoni. Jedan od likova koji je dobio ajfon na poklon uključuje *Safari* i odlazi na stranicu *Wall Street Journal* dnevnika, te dobija trenutne informacije o stanju akcija na berzi i na osnovu toga prodaje svoje akcije, i zarađuje milione dolara. Citiraću fantastičnu rečenicu Stivena Kinga koja sve to objašnjava bolje nego što bih ja mogla da objasnim: „Internet će nas sve uništiti, a samo će jednom procentu doneti novac“.

Dakle, da se vratimo na medije. Ono što se dešavalo od početka 2000-ih, kada smo svi mislili da će internet da bude fantastičan prozor u svet, pomoću koga ćemo moći da se edukujemo, poboljšamo naše stavove, naša znanja i, na kraju krajeva, da odemo u nekim pravcima koje nismo mogli da otkrivamo u doba dok ga nije bilo, ispostavio se kao jedan od vrlo surovih „podrivača“ medijske scene, ne samo u regionu i u Srbiji, već i u celom svetu. Ali hajde da ne preterujemo sa svetom, mnogo je toga što možemo zameriti tzv. zapadnim demokratijama i njihovoj medijskoj slici, ali je takođe jedna stvar stabilna ma koliko da nije komercijalna, a to su tzv. javni servisi.

Firma za koju ja trenutno radim, medijska korporacija kako se to fino kaže, *BBC*, javni je servis i vi ne možete da zamislite koliko mi imamo sastanaka nedeljno, mesečno, pa čak neki put i dnevno, na kojima se razgovara o tome šta je interes publike, šta je interes javnosti. U Americi je to malo manje prisutno sa NPR-om, ali bez obzira na to i dalje postoji u tom vidu. U regionu, ali hajde da se držimo Srbije, pošto tu sliku verovatno svi najbolje poznajemo – mada sam se ja evo nekoliko dana u Crnoj Gori uverila da je skoro pa potpuno isto kao i u Srbiji – naš glavni medijski problem je nefunkcionisanje javnog servisa na način na koji bi on trebalo da funkcioniše. Mi prosto nemamo javni servis koji bi funkcionisao, moram da se ponovim, na osnovu onoga što njegova publika želi, traži i treba da dobije. Bojim se da sam dosadna sa tim ponavljanjem, ali Peti oktobar nikada nije postao šesti oktobar, prvenstveno zbog toga što na javnom servisu nije

došlo do pravih promena koje su bile neophodne da bi u tom trenutku sedam miliona i 600 hiljada građana Srbije naučilo kako se informiše i koje su im informacije neophodne.

Internet je doneo, kao što rekoh, veliku slobodu, ali isto tako i velike prepreke, da ih tako ublaženo nazovem. Iako danas teško možete da nađete medij koji funkcioniše bez plaćanja sadržaja, mnogo opasnija činjenica je nešto što ne deluje potpuno antidemokratski, a to je porast broja medija. U Srbiji je 2000. u decembru, ako se dobro sećam, bilo registrovano negde oko hiljadu i dvesta medija u APR-u, u agenciji za privredne registre. Od toga je samo nekih 2% bilo registrovano da funkcioniše i u internet svetu. Danas imamo 2508 registrovanih medija; od toga APR, naravno, ne kvalifikuje koji medij se čime bavi, a od toga broja je otvoreno digitalnih medija skoro trećina. To je oblast koju niko ne kontroliše, ta oblast potpada pod zakone o javnom informisanju koji su, kao što većina, zna vrlo rigidni i nesavremeni; postoji kaznena politika koja je takođe neosavremenjena, što samim tim dovodi do stvaranja medijskih autokrata. Da li su to pojedinačni vlasnici medija ili korporacije? Mislim da to pitanje zahteva mnogo dužu diskusiju. Ali bez obzira na to, onaj ko upravlja medijem sada je praktično vlasnik celog medijskog prostora i zato ne treba da čudi činjenica što postoji toliki broj medija danas u Srbiji. Ono što treba da nas brine je to što je većina tih medija i dalje besplatna, a među njima su u najvećem broju tabloidi. Postoje samo dva, koliko sam uspela da proverim po ovom spisku koji imam ispred sebe koja nisu, da kažem, tabloidne orijentacije.

Ono što još više zabrinjava je nedostatak bilo kakvog kritičkog mišljenja sa bilo koje medijske strane. Dakle, ja zaista izbegavam da delim sadržaj medija na *pro* i *anti*, levo i desno itd.; mislim da sam vrlo staromodna po tom pitanju i da verujem da je i dan-danas novinarstvo jedan običan zanat koji zaista svako može da nauči ako želi da se potruži da prati pet najosnovnijih pravila tog zanata. Problem je u tome što će onaj koji dolazi da mi potpiše platni listić reći nešto drugo, a ja nemam izbora, nemam mogućnosti i nemam razvijeno kritičko mišljenje kojim ću proceniti o čemu se radi. Da li on to od mene traži zbog privrednog, političkog, ličnog ili društvenog napretka ili postizanja cilja koji želi? Takođe samo još jedna stvar. Kao što je Aleksandra rekla da su Srbija i Crna Gora najniže, a pregovarači su, ista je slika i u medijima jer bi i Srbija i Crna Gora trebalo da imaju vrlo jasnu medijsku sliku uoči daljih pregovora sa EU. To se nažalost ne dešava i nemamo mogućnost da pratimo, da li zbog nedostatka transparentnosti ili zbog nedostatka vremena, interesovanja i novca, kako se razvijaju mediji koji su 2000. bili stožeri demokratije, tj. koji su podržali prevrat i pad režima Slobodana Miloševića. Oni su danas postali nešto potpuno suprotno tome šta su nekada bili.

Da se vratim na ono što radim sa novinarima; ja im postavljam pitanje da li je demokratija njima olakšala posao kao novinarima ili otežala, i većina novinara ne ume da odgovori na to pitanje. Ne kažem da ne zna, nego zaista ne ume da odgovori na to pitanje jer, kad govorimo o medijima, mi zaboravljamo da u tim istim medijima rade ljudi koji imaju kredite, koji imaju porodične probleme, nedovoljno iskustva, manjak obrazovanja ili pak višak obrazovanja. Naravno da nemam nikakav čarobni štapić niti mislim da ga bilo ko ima, ali se bojim da, dokle god privreda konkretno, pa onda i politika imaju glavnu reč na medijskoj sceni; nema nam spasa u smislu nade da ćemo dobiti jasne i kritične, a pod tim ne mislim antivladine medije. Ja bih volela da živim u predivnom svetu gde se ništa ne plaća, ali to nažalost nije moguće. Sve dok u ovoj zemlji javni servis ne bude zaista u službi građana ove zemlje, stanovnika ove zemlje, svi ostali mediji će imati prednost i moći će da funkcionišu onako kako im finansije, pa i politika nalažu.

Vujo Ilić

Još jedan domen iz koga bi kritičko mišljenje trebalo da dolazi je civilno društvo i ja se obično setim toga da se jedna važna knjiga objavljena '90-ih o stanju civilnog društva pod Miloševićevim režimom zvala „Potisnuto civilno društvo u Srbiji“. Nakon petooktobarskih promena imali smo otvaranje datog domena; međutim, 2019. organizacije civilnog društva u Srbiji su pokrenule platformu Tri slobode za očuvanje prostora za civilno društvo. Moje pitanje za Bojanu Selaković je šta se u ovoj poslednjoj deceniji desilo sa prostorom za civilno društvo i kako bismo mogli da opišemo njegovo trenutno stanje?

Bojana Selaković

Građanske inicijative

Hvala, Vujo, što si pomenuo Vukašina Pavlovića, on je jedan od osnivača Građanskih inicijativa i meni je uvek drago kad mogu da ga citiram u svojim obraćanjima, a ovo je idealna tema i zapravo je i moja ideja bila da se osvrnem na nekih šest pretpostavki koje je on naveo, a koje moraju da postoje u svakom društvu da bi civilno društvo unutar čitavog društva moglo da se razvija. I ako se sada prisetimo, da ne idem u detalje, ali naravno te pretpostavke su: bazične građanske slobode i prava, demokratska pravila, demokratska kultura, tržišna ekonomija, participativna demokratija itd. Čuli smo kako taj kontekst izgleda, ali jasno je da u odnosu na te kriterijume veoma malo njih postoji u ovom trenutku. Međutim, bez obzira na to, ja bih se usudila da kažem da u ovom trenutku, čak i ovih zadnjih nekoliko godina bez obzira na sve, civilno društvo postoji i deluje – doduše

otežano, ali prilagodilo se i menja formu delovanja. Ako je '90-ih i bilo u potpunosti potisnuto, ja bih rekla, imajući u vidu svih ovih dvadeset godina, da je civilno društvo u Srbiji poput jedne biljke kojoj prvo nisu dozvoljavali da se razvije, pa su je onda pomalo negovali, ona je porasla i dala plodove, pa su onda ponovo počeli da je gaze, da je zanemaruju. Ona se u međuvremenu modifikovala, postala otporna i sad poput onih korovskih biljaka samoniklo izbija na brojnim mestima gde se najmanje očekuje. To nije možda ona ista lepa biljka kakvu smo mi zamišljali pre dvadeset godina, ona sad može i da ubode, što znači da može da izazove neku reakciju, ali tu je. Ja bih sažela ovih dvadeset godina civilnog društva na taj način, a sad ću malo i detaljnije objasniti zašto je to tako bilo.

Prateći sve ove trendove o kojima smo čuli od prethodnih govornika, i civilno društvo je u toj prvoj deceniji posle petooktobarskih promena osetilo, da kažem, entuzijazam. Imali smo situaciju u kojoj je prepoznata njegova uloga, njegov značaj, inicijative civilnog društva bile su u velikoj meri prihvatane od strane tadašnjih donosilaca odluka. Nekad i ja zaboravim, a i svi mi koji smo ovde u sektoru, ali zaista neki mehanizmi, institucije bez kojih ne bismo mogli da zamislimo društvo u ovom trenutku, nastale su kao rezultat inicijativa civilnog društva: nezavisne institucije, čitav sistem za pristup informacijama od javnog značaja, donošenje zakona o mladima, formiranje ministarstva za mlade, kasnije formiranje kancelarije za civilno društvo. Zaista, to je bio jedan period u kome je bilo moguće raditi to, kako mi volimo da kažemo, zagovaranje na jedan školski način, sistematičan, gde je postojao prostor da se prepozna ono što je dobro, a što dolazi od strane civilnog društva. Naravno, nije taj posao završen do kraja i između ostalog, sve ovo čemu danas svedočimo jeste i posledica te naše nedovršene demokratizacije, krhke demokratije koja je u tom trenutku postojala. Nakon toga ulazimo u situaciju u kojoj dolazi do promene vlasti; u koju smo mi kao civilno društvo ušli tako što je u prethodnih nekoliko godina započeo i rad na sistemskom uređivanju okvira za delovanje civilnog društva. Dakle, to je moj utisak, to je imao na umu i Vukašin Pavlović kad je pisao ovu knjigu. Ta decenija se završila usvajanjem zakona o udruženjima – zaista dobrim zakonom koji u smislu standarda slobode udruživanja, ja bih se usudila da kažem, može da se meri sa zakonima u raznim drugim zemljama. Donesen je zakon o fondacijama, zakon o volontiranju, formirane su kancelarije koju sam pomenula, kreiran je okvir za državno finansiranje organizacija civilnog društva i sve to u odnosu na standarde koji postoje. To je išlo u jednom dobrom pravcu.

Kako je jačao proces evropskih integracija i priprema za taj proces, paralelno smo svedočili i drugim tendencijama u društvu; od smene vlasti pa dalje. Ušli smo u jednu fazu u kojoj jesu bili prepoznati naponi organizacija

civilnog društva, ali u smislu da njihova pozicija i njihova uloga nije trebalo da posluže vlasti u širim procesima. Zaista je bilo očigledno da je, recimo tokom 2014/15. godine, postojala snažna tendencija da civilno društvo bude partner državi u procesu pridruživanja, pa u dijalogu sa Prištinom, dakle, u važnim procesima koji su se ovde dešavali. Na neki način upravo EU i proces integracija trebalo je da bude zaleđe civilnom društvu i na taj proces je civilno društvo računalo. Znajući sve ovo što smo čuli u kom pravcu je i sam taj proces pošao, došli smo u situaciju u kojoj proces pridruživanja, na neki način, od jedne ogromne mogućnosti za civilno društvo, nažalost postaje jedna od njegovih najvećih pretnji.

Nakon toga, negde od 2017. godine po našim evidencijama, kreće rapidno pogoršanje prostora za delovanje i počinje obračun vlasti sa civilnim društvom i to na jedan jako zanimljiv način. Usled nedostatka aktivnih političkih opozicionih organizacija, civilno društvo zauzima njihovo mesto i njih vlast počinje da gleda kao političke neprijatelje. Sve metode, da kažem, u razračunavanju sa opozicijom počele su da se primenjuju na civilno društvo – od kampanja blaćenja na razne načine, preko pritisaka, ucena itd. Uticaj na donosiocce odluka, kad govorim o formalizovanom, tradicionalnom civilnom društvu, počinje sve više da slabi. On je čak nemoguć i, u okviru procesa pridruživanja, dolazimo u situaciju u kojoj pored svega toga počinje i kreiranje paralelnog civilnog društva. To je jedna novina, koja nije bila toliko izražena u drugim zemljama regiona – režim kreira novo civilno društvo za različite potrebe.

U tom kontekstu je i formirana platforma „Tri slobode“, da se ukaže na značaj bazičnih pretpostavki za postojanje demokratskog društva bez kojih ne može ni civilno društvo da radi na organizovan, sistematičan način i da utiče na donosiocce odluka i da se samo razvija i da bude održivo. Organizacije koje su se okupile oko te platforme pripadaju onoj grupi organizacija koje se nalaze na naslovnim stranama tabloida, koje se kontrolišu od strane uprave za sprečavanje pranja novca, dobijaju različite pretnje, izložene su govoru mržnje i jednoj vrsti neselektivne reakcije na sve to od strane institucija. Na njihov linč često pozivaju oni koji tvrde da imaju najviši stepen legitimiteta – narodni poslanici u ovoj zemlji. Jedan jako zanimljiv narativ koji se koristi u obračunu sa civilnim društvom staje u rečenicu: „Kandidujte se na izborima pa onda pričajte“. Ta teorijska uloga civilnog društva u jednom demokratskom društvu prosto ovde ne postoji i ne razume se. Na neki način, vlast pokušava da onim organizacijama civilnog društva, koje su do tada mogle da imaju nekog uticaja, oduzme prostor za delovanje. Te organizacije su pokušavale u različitim navratima da učestvuju u konsultacijama, u javnim diskusijama, u dijalozima – da iskoriste sve formalne mehanizme participativne demokratije koje postoje na papiru. Ono što je

isto paradoksalno i vezano za sam proces pridruživanja EU i što je vrlo frustrirajuće za sve nas, jeste da se na ono što većina organizacija ovde govori kada se obraća donosiocima odluka na srpskom, oni možda i osvrnu tek kad stigne u izveštaj evropske komisije na engleskom. I to je jedan presek stanja kada je u pitanju jedan deo civilnog društva.

Zašto sam rekla na početku sve ono što sam rekla? Upravo zbog toga što nekoliko godina unazad postoji trend naglog porasta neformalnog građanskog organizovanja. Naravno, to je najupadljivije u vezi s ekološkim temama, ali opet nisam sklona tome da kažem da je naglo porasla svest ljudi o ekologiji i da zbog toga oni reaguju i organizuju se; već mislim da mi upravo govorimo o najvažnijim ilustracijama nedostatka vladavine prava i nedostatka pravne države – kada ljudi prosto više nemaju gde da odu. To je crvena linija preko koje očigledno ljudi više ne mogu da pređu. Kad pogledamo unazad situacije koje su mobilisale najveći broj ljudi, one su se upravo ticale jedne neselektivne, nedosledne primene zakona, pravne nesigurnosti, nedostatka osećaja pravde. Kada govorim konkretno o ekološkim temama, male hidrocentrale su buknule kao tema i počelo je o tome da se govori onda kada institucije ove zemlje nisu bile u stanju da sprovedu propise; rešenja inspektora nisu mogla da se sprovedu, pa su se onda ljudi organizovali i počeli sami da izvršavaju ta rešenja. Isto je i u nekim drugim situacijama i tome svedočimo svakog dana. Čini se da se sada otvorio novi prostor za mobilizaciju i ono što je opet jako zanimljivo, to samoniklo civilno društvo poput korovske biljke, pojavljuje se i na levom i na desnom spektru. To jasno pokazuje da zapravo postoji konsenzus u društvu o tome da je format civilnog društva važan i da on može da utiče i da može da donese promene. Takođe vrlo često vidimo da se i on zloupotrebljava, odnosno da imamo situacije u kojoj se za neke pretežno nedemokratske potrebe koristi format civilnog društva. Tako da sad imamo situaciju u kojoj mi nemamo formalni uticaj civilnog društva, oslabljena je formalno njegova pozicija, a da zapravo određene forme tog delovanja i te kako mogu da utiču na donosiocice odluka.

Vujo Ilić

Mislim da je ovo bilo odlično izlaganje jer smo stekli utisak o tome da se potcenjuje koliko je institucionalno okruženje bilo podsticajno za civilno društvo u periodu posle Petog oktobra i koliko je taj rez u odnosu prema civilnom društvu bio oštar, da ono praktično u uslovima dominacija vladajuće stranke služi kao surogat za opoziciju, naročito kada čujemo tu parolu koja se ponavlja: „Kandidujte se na izborima pa se onda bavite politikom“. U ovom drugom krugu pitanja želeo bih da

pogledamo unapred i da vidimo šta su opcije koje imamo ispred nas u izgradnji demokratije ili u zaustavljanju ovih procesa, i krenuo bih od Aleksandre Tomanić. Kada razmišljamo o budućnosti EU i zemalja regiona, čini nam se, možda sa dobrim razlogom, da je stabilokratija još uvek opcija koja se veoma teško može izbeći. Moje pitanje bi bilo kakva je perspektiva spoljnog uticaja na demokratiju u zemljama regiona i od čega će ovi uticaji u budućnosti najviše zavisiti, odnosno, šta je potrebno da se desi, šta je potrebno da se promeni da bi iz spoljnog okruženja ponovo počeli podsticaji demokratiji u regionu?

Aleksandra Tomanić

Kad pričamo o spoljnom uticaju, tu imamo EU i SAD koje su do sad bile svetionici demokratije i uređenja kojem smo težili. Mislim da posle Trampa Amerika ima dovoljno posla da samu sebe leči i da vidi kako je to uopšte moglo da joj se desi. O EU smo već dosta govorili u prvom krugu, tako da mislim da su ta naša očekivanja da će spoljni faktor ili uticaj da nam pomognu možda isto tako neki relikti '90-ih i nekog drugog konteksta. Čini mi se da upravo kod mladih građanskih aktivista koje je Bojana spominjala – (mi smo baš prošle nedelje imali jednu veliku regionalnu konvenciju i ti ljudi koji su po dvadeset i petnaest godina mlađi od nas) – niti EU niti strani faktor kao takav, međunarodna zajednica uopšte, nisu bili tema tokom dva dana. To niko nije spomenuo uopšte, tako da je to veoma indikativno. Ja bih se samo kratko vratila na nešto što je još uvek nešto čemu težimo, to je članstvo u EU i nešto što je možda našu generaciju previše kočilo jer smo se nadali da će taj proces da nas eto pročisti, konsoliduje itd.

Kao što sam spomenula u prvom krugu, mi imamo metodologiju pregovora koja je iz jednog vremena kada je slobodno tržište išlo zajedno sa demokratskim društvenim uređenjem. Trideset godina kasnije to više ne ide nužno zajedno: demokratija i slobodno tržište, ili tržišna privreda, kao što vidimo u mnogim nekim uspešnim primerima. Dakle, ako nam nije EU više svetionik ili garant za demokratiju, vladavinu prava, slobodne medije, da ne ponavljamo sada opet zbog kojih sve zemalja, takođe nam više nije ni garant za dobar privredni standard. To vidimo u neposrednom komšiluku, na primeru Bugarske i Rumunije. Za šta nam je EU onda garant i šta od nje hoćemo? Mi smo nedavno imali reformu metodologije koja je sve vreme pratila upravo *setting* još iz '90-ih. Sada su dodati neki kriterijumi specifično za nas, ali oni su se pre svega ticali našeg ratnog nasleđa jer su se ticali saradnje sa Haškim tribunalom, ali i regionalne saradnje. Sve ostalo je bilo zaista u skladu s logikom '90-ih i propuštena je prilika pre dve godine kada je na zahtev Francuske urađena revizija same metodologije

pregovora. Imali smo trideset pet poglavlja u koja je bio utkan pravni okvir EU, a sada smo dobili klastere. Suštinski i sadržinski, tu se ništa nije promenilo i zato mislim da u vezi s tim ne treba previše da očekujemo. Bojana je upravo iznela i neke primere.

Sam taj proces je postao talac, toliko je isavijan i isprevijan i na bizaran način zloupotrebljen da bi se opravdala stabilokratija, da mislim da to nekom pričamo 2001, 2002, 2005. g. da nam ljudi u onom kontekstu prosto ne bi verovali. I nama samima je jako dugo trebalo da vidimo u kom pravcu ide taj proces, i da zapravo ne ide u dobrom, a ponajmanje u pravcu demokratizacije. Tako da, ako me pitaš o uticaju, o budućem uticaju i od koga će najviše zavisiti – od nas samih. To je s jedne strane super, ali sa druge strane će biti užasno izazovno. Evo Bojana je spomenula da smo kroz građanski aktivizam stigli do doživotnog zatvora. Mi smo nedavno radili baš jedno veliko regionalno istraživanje u okviru kog je pitanje bilo u svim zemljama našeg regiona: „Po vašem mišljenju, koja forma je najbolje izašla na kraj sa menadžmentom pandemije?“. U Srbiji je postotak ljudi koji kažu: „Jeste, treba jak čovek i malo autoritativnosti u tom pogledu je dobra stvar“ – duplo veći nego u svim ostalim zemljama regiona. Tako da mislim da s jedne strane koliko god je super što zavisi od nas samih i što moramo sami, mislim da imamo zaista izazov da te neke vrednosti i zapravo vrednost samog demokratskog uređenja prenesemo. Mislim da je to jedan dugoročni proces, da smo sada evo zadnjih dvadeset godina videli da nema prečica nažalost, a istovremeno imam utisak da nam nije ostalo puno vremena jer kad se pogledaju statistike emigracija odavde, ne znam ko će nam za pet godina ostati uopšte za razgovor. Tako da mi je žao. Ja na panelima nisam veliki optimista, tako da i ovde izlaganje završavam sa veoma velikom brigom jer ne vidim da uopšte imamo pomoć niti da idemo u dobrom pravcu.

Vujo Ilić

Kada posmatramo iskustva drugih zemalja, naročito zemalja u regionu, možemo da vidimo poslednjih godina različite scenarije. Dakle, postoje neki slučajevi gde se trendovi autokratizacije, makar na prvi pogled, zaustavljaju i preokreću. Koji su preduslovi za ponovnu demokratizaciju država u regionu, šta je potrebno da se desi, odnosno koje kockice treba da se slože da bi se ovi procesi zaustavili ili preokrenuli?

Nebojša Vladislavljević

Da, samo par reči prethodno o širem međunarodnom kontekstu. Pomeno sam da EU nije zainteresovana za demokratizaciju tokom poslednje

decenije i da ima druge spoljnopolitičke prioritete u našem, ali i drugim regionima. Naravno, to ne znači da međunarodni uticaj danas više nije bitan: prirodno je da su takvi uticaji važniji što su države manje i siromašnije. Drugo, konfliktno i ratno nasleđe u regionu samo pojačava međunarodne uticaje. Dakle, uticaj EU je bio jači u Makedoniji, Bosni i Hercegovini, pa i u Crnoj Gori, nego u Srbiji u poslednjoj deceniji. Na primer, EU je pritisla nedemokratske vlasti u Makedoniji i Crnoj Gori da bi se umanjila drastična neravnopravnost vlasti i opozicije pre odlučujućih izbora na kojima su Gruevski i Đukanović izgubili vlast. Ipak, demokratizacija ni tada nije bila prioritet EU, već očuvanje „stabilnosti“. Nisu im smetali autoritarci Gruevski i Đukanović dok su navodno održavali „stabilnost“; čim je opozicija ojačala, i samim tim se povećale šanse za sukob sa autoritarnom vlašću, predstavnici EU su se umešali da bi sprečili otvoreni „sukob“ i potencijalno prelivanje konflikta u druge delove regiona.

Ako razmotrimo najnovija iskustva demokratizacije iz regiona – dakle, Makedonije i Crne Gore – kao i naše iskustvo iz devedesetih, vidimo tri ključna činioca: demokratske opozicione stranke, civilno društvo – naročito njegov neformalni deo i zajedničko nastupanje svih snaga demokratske opozicije u najširem smislu. Kada je reč o demokratskoj opoziciji, u javnosti se često govori o programima – „pa opozicija nema programe“. Veoma je bitno u demokratskom sistemu istaći se u programskom smislu, da bi se stranka profilisala prema biračima. Međutim, mi ne živimo u demokratiji, mi živimo u sistemu u kojem većina građana ne može da vidi ni čuje za šta se demokratska opozicija zalaže. Te stranke su potpuno isključene iz medija koje prati najveći deo građana, odnosno prisutni su ali u negativnom kontekstu, kroz propagandu vlasti. U takvoj situaciji programi su manje bitni, osim kada se odnose na to da je reč o borbi protiv autoritarizma, a najvažnija je organizacija. Nije reč o tome što opozicione vođe često i rado ističu – „pa eto mi obilazimo Srbiju, razgovaramo sa građanima“; to je u redu, ali morate da budete prisutni na terenu i u organizacionom smislu, znači da se organizujete u svakom gradu da bi mogli rutinski da delujete između izbora, da biste mogli da vodite izbornu kampanju i da zatim kontrolišete rezultate izbora. Ako želite da pokrenete i održavate velike proteste protiv autoritarne vlasti, to ne možete učiniti bez organizacije. Dakle, bez organizacije nema ozbiljnog političkog delovanja, unutar i van političkih ustanova. Videli smo u drugoj polovini devedesetih širenje opozicione infrastrukture koje je ojačalo organizacione kapacitete opozicije. Stranke demokratske opozicije, posmatrano u najširem smislu, i leve i desne, moraju biti kičma otpora autoritarizmu.

Zatim imamo ulogu civilnog društva, čuli smo veoma zanimljivo Bojani-no izlaganje. Iz perspektive otpora autoritarizmu zanimljivo je da je razvoj

civilnog društva dvehiljaditih, paradoksalno, otupio oštricu otpora civilnog društva dugoročno, što je postalo očigledno u vreme pada demokratije i uspona autoritarizma. Posle Petog oktobra veliki broj kvalitetnih pojedinaca iz civilnog društva je prešao u državne organe, političke stranke, što je i prirodno jer se taj prostor naglo otvorio, a deo civilnog društva se demobilisao smatrajući da je posle uspostavljanja demokratije vreme za profesionalni život druge vrste. Preostali deo civilnog društva se profesionalizovao, po modelu zapadnih demokratija, i okrenuo saradnji sa državnim organima u rešavanju relevantnih pitanja u različitim oblastima, od pripreme predloga zakona do rutinskog delovanja. Međutim, neformalni deo civilnog društva koji je ojačao u drugoj polovini devedesetih – od društvenih pokreta i udruženja do povremenog delovanja kroz proteste – bitno je oslabio što se odrazilo kasnije kroz slab otpor autoritarizmu. Posle 2012. godine, kada dolazi do kolapsa demokratskog bloka, deo nevladinih organizacija je delimično kooptiran novom politikom vlasti stranaka starog režima, koja je fingirala proevropsku politiku i saradnju u regionu, i tako je bar privremeno utišana kritika sve represivnije vlasti. U poslednjih nekoliko godina na delu je obnavljanje neformalnog dela civilnog društva i to na jedan veoma efikasan način, ne samo kada je reč o ekološkim već i drugim pitanjima.

Treći aspekt koji sam hteo da pomenem jeste saradnja celog demokratskog opozicionog fronta. Obično se to pitanje postavlja u pojednostavljenom obliku – da li će se opozicija dogovoriti o zajedničkom predsedničkom kandidatu, zajedničkoj izbornoj listi, tj. formalnoj opozicionoj koaliciji, i slično. Ipak, problem je bitno složeniji. Neophodna je kvalitetna rutinska, svakodnevna saradnja po različitim osnovama, ne samo kada je reč o izborima već o otporu autoritarizmu u celini. Prvo je pitanje uzajamnog nenapadanja jer stranke demokratske opozicije praktično više ogovaraju jedni druge u javnosti nego što kritikuju autoritarne vlasti. Drugo, formalna saradnja stranaka kroz predizborne koalicije može biti korisna ali svakako nije neophodna. Videli smo u Crnoj Gori da zajedničko delovanje koje nije formalizovano koalicijom može da bude veoma efektivno. Štaviše, pitanje formalnih koalicija je u ovom trenutku nebitno; iskustvo prethodnih godina nam govori da samo pokretanje tog pitanja ometa saradnju i izaziva sukobe u opoziciji. Ako se u nekom trenutku dođe do uspešne neformalne saradnje koja sugerise da bi i stvaranje formalne koalicije bilo korisno, onda treba o tome ozbiljno razmisliti. U suprotnom, moguće je kvalitetno saradivati i neformalno. Ključne opozicione snage treba da steknu organizacione sposobnosti da samostalno i efektivno deluju u svojim oblastima, a onda i da rutinski kvalitetno saraduju jedni sa drugima u otporu autoritarnoj vlasti – dakle, stranke demokratske opozicije i formalni i neformalni deo civilnog društva – ne samo kada je reč o izborima, već i između izbora. Onda će taj demokratski opozicioni front

postati ozbiljan politički činilac. A tada će i EU i drugi međunarodni igrači, kao i brojni domaći politički protagonisti, naći svoj interes da sa njima sarađuju – na primer da pritisnu vlasti da ublaže drastičnu neravnopravnost između autoritarne vlasti i demokratske opozicije i tako otvore mogućnost promene vlasti. Cela priča o programima stranaka, o tome da li će se delovati na ovaj ili onaj način, pada u vodu ako delovi demokratskih snaga posmatrani pojedinačno mogu da računaju sa minimalnim organizacionim kapacitetom i ako nema kvalitetne, formalne ili neformalne, saradnje među njima – oko izbora ili drugih pitanja između izbora. Ako se pak ključni protagonisti demokratskih snaga okrenu razvoju sopstvenih organizacija moći će da efektivno politički deluju bez obzira da li je reč o organizovanju protesta, izbornoj kampanji, kontrolisanju izbora i slično. Naravno, za smenu sve represivnije vlasti će nam verovatno trebati i malo sreće, kao i uvek u životu.

Vujo Ilić

Bojana, građani imaju manje poverenja u političke partije, tako da civilno društvo i formalno, ali i neformalno, u vidu pokreta i inicijativa o kojima smo govorili, preuzima sve više funkcija koje su nekada primarno ispunjavale političke stranke. I kako iz te perspektive vidiš buduću ulogu civilnog društva u izgradnji demokratije i kako će se ona odnositi prema drugim političkim akterima?

Bojana Selaković

Da, to je logično i evo Nebojša je napravio baš dobar uvod. Ja sam inače mislila da pomenem te post-petooktobarske lekcije kada je u pitanju odnos države i civilnog društva i to – možda se ne bi moglo reći kooptiranje – ali situaciju u kojoj nisu možda do kraja izgrađeni svi mehanizmi koji bi nam značili u situaciji pogoršanja demokratije. Mi nismo to osigurali do kraja, a već smo zbog te sveopšte pozitivne atmosfere u društvu i dobrog rejtinga civilnog društva kod donosilaca odluka zapravo imali promene. Sa druge strane veliki broj ljudi jeste otišao u institucije i to je nešto što se desilo kasnije u Severnoj Makedoniji, a tome svedočimo sada u Hrvatskoj. Vidim i u Crnoj Gori da je veliki broj kolega iz organizacija civilnog društva prešao u otvoreni politički angažman ili su ušli u institucije. Očigledno je to neka vrsta procesa koji moraju svi da prođu, ali ja bih rekla da sve ovo što smo i mi videli, i sve ovo što vidimo na drugim mestima, govori da sada ne smemo upasti u tu zamku. Uloga civilnog društva ne sme da bude zamenjena zbog toga što imamo manjak kapaciteta na onoj strani gde treba da stoje opozicione političke partije. Čim je krenuo rast rejtinga ovog neformalnog građanskog aktivizma i kada je postalo očigledno da sada tu postoji

veće poverenje u odnosu na druge aktere, svi su jedva dočekali da govore o tome kako sada iz aktivističkog organizovanja treba da proistekne jedna nova politička snaga. Videli smo da sada takva vrsta aktera postaje na neki način takmac i ovome što je ostalo od opozicionih partija i videli smo način na koji oni reaguju.

Ja bih rekla da, svakako, kad je u pitanju civilno društvo – tu sad moramo da razdvojimo dve grupacije. Jedna je ova vrsta neformalnog građanskog aktivizma koji mora i dalje da postoji i ne treba po svaku cenu insistirati da ljudi koji su percipirani kao neko u koga se ima poverenja, kao neko ko može da mobiliše ljude – bude u startu prepoznat kao politički akter jer je, nažalost, trenutno asocijacija na politiku i na političke stranke ovde jako loša. Prosto, izgubiće se i to malo poverenja koje su ovako teškom mukom određene grupe stekle. Sa druge strane, oni koji žele da idu u politiku treba da idu u politiku, i da li će to uraditi na ovaj ili onaj način to sada ostaje da se vidi – ali jako je važno da ovo profesionalno formalno civilno društvo preživi ovaj period i da se prilagodi novonastalim okolnostima. To je jako važno zbog toga što, kao prvo, mi ne znamo koliko će ovakvo stanje trajati. Kao drugo, sve i da dođe u jednom trenutku do promena, važno je da nam se ne ponove greške nakon Petog oktobra. Zato civilno društvo mora da nastavi da igra proaktivnu ulogu prema vlasti, ali mora i da ostane stub kritike u društvu. Volela bih da i ta tenzija koja je stvorena između opozicionih partija demokratske provenijencije i različitih aktivističkih pokreta splasne jer zaista nema potrebe za tim. U ovakvim okolnostima i političke partije moraju da shvate da moraju da se transformišu, da moraju da menjaju svoj način rada, a ovaj talas aktivizma koji postoji može i kao svoj krajnji rezultat da doprinese tome.

I da sumiram – da, treba da jača neformalno građansko društvo i ne treba ga uterivati ni u kakve formalne mehanizme, ni u kakve formalne strukture. Ovaj deo formalnog civilnog društva treba da nastavi da radi i da se što bolje povezuje sa aktivističkim inicijativama, da im pomogne i popuni one praznine koje oni imaju zbog nedostatka kapaciteta a samim tim i da jača svoj legitimitet. Sa treće strane aktivisti ne treba da budu deo formalnih političkih struktura po *defaultu* i da ulaze u formalne političke procese jer će mnogo više doprineti i jačanju demokratije i povratku poverenja građana u samu demokratiju na načine na koje oni sada trenutno rade.

Vujo Ilić

Mislim da si pokrenula nekoliko važnih pitanja vezanih za poverenje u političke aktere i za poverenje u demokratiju. Poslednja pitanja su za Aleksandru Nikšić: šta može da se uradi, šta mi možemo da uradimo da

bismo u budućnosti imali zdravije medijsko okruženje koje bi bilo podsticajnije za demokratiju? Da li vidiš nove modele, primere vlasništva, finansiranja ili distribucije vesti za koje misliš da bi mogli da pomognu demokratiji u budućnosti?

Aleksandra Nikšić

Naravno da vidim, ali sam kao i Aleksandra veliki pesimista ili pesimistkinja da to može da se ostvari. Mi imamo vrhunsku demokratiju trenutno na internetu zar ne? *Facebook*, *Twitter* i ostale društvene mreže dozvoljavaju apsolutno svakome da iznese i postavi mišljenje, obavesti druge ljude o nečemu, pruži neki uvid itd. To je istovremeno i mana koja je uništila tzv. građansko novinarstvo koje je, ako se sećate 2007. i 2008, bilo u punom jeku i donelo nam dosta toga dobrog. Ono je takođe i ukinulo dve stvari koje su neophodne da bi informacije bile dostupne svima, a to je provera iznošenja činjenica, tvrdnji i svega ostalog. Mi danas ne možemo da proverimo 90% onoga što se pojavljuje na društvenim mrežama, čak i ako pokušamo da proverimo, to nam donosi mnoštvo optužbi sa koje god hoćete strane i kako god hoćete da ih formulišete. Prosto mediji su vrlo, ja smem da kažem, fluktualna stvar ovih dana, dakle zaboravljeni su i potisnuti osnovni standardi. Ono što ja mislim da bi moglo da funkcioniše jeste „vraćanje u praistoriju“. Direktan kontakt sa građanstvom, sa stanovnicima ove zemlje koji su mnogo sluđeniji od svih nas i mnogo zbunjeniji svim onim što se dešava, vredelo bi i organizacijama civilnog društva i političkim partijama. To mogu vrlo jednostavno da vam potkrepim ako je potrebno i brojkama jer su najčitaniji tekstovi, recimo na našem sajtu, oni koji daju nekakve odgovore ili makar savete i nekakve smernice gde treba i šta treba uraditi. U doba pandemije, većina naših čitalaca, a samim tim pretpostavljam i većina stanovnika, ne zna i dan- -danas kako funkcioniše proces provere da li ste *kovid* pozitivni ili ne. To zaista deluje šokantno posle godinu i po dana svakodnevnog života, življenja sa koronavirusom – ali to jeste činjenica. Dakle, ono što bi bila neka moja sugestija i aktivistima i političarima i organizacijama civilnog društva, praktično svima koji žele da se uključe u javni i društveni život, jeste direktan kontakt sa sagovornicima. Ja nemam ništa od toga što će politička partija ili organizacija da mi pošalje saopštenje. To saopštenje nikome nije zanimljivo sem konkurentu u PR-u koji će da pogleda da li je nešto lepše rečeno od nečeg drugog. Ja našim čitaocima ne mogu da objasnim kakva je razlika između Boška Obradovića i, primera radi, Vuka Jeremića, kada obojica nastupaju s jednakim rečnikom pred publikom. Dakle, ako sam lenja, a većina novinara jeste dosta lenja, moramo da budemo iskreni i da kažemo –ja ću samo da

prenesem njihove izjave i neću ući u suštinu onoga što govore. Isto važi i za drugu, treću, petu stranu o kojoj pričam.

Mislim da bi idealna varijanta preživljavanja medija u današnje vreme bila puna orijentacija na digitalni svet jer publiku koja gleda dnevnik u pola osam novi mediji, stari mediji, bilo koji mediji – ne mogu da privuku. To je polovina stanovnika ove zemlje i oni će večno gledati dnevnik u pola osam. Dokle god ne budemo dobili, ono što sam rekla u prvom krugu ovog našeg razgovora, a to je transformisanje javnog servisa, mediji ne treba da budu konkurencija tome. Neće ga uništiti. Nisu uspeli u poslednjih dvadeset godina; znači, sigurno neće ni danas to uraditi. Dakle, hajde da tražimo neku drugu mogućnost, hajde da osvajamo taj digitalni svet jer sudeći po onome šta se dešava konkretno na *Facebooku*, na njemu sad više nisu klinici, već su na njemu ineki ljudi s četrdeset pet godina i više. Hajde da probamo na njih da utičemo. Hajde da idemo na *Instagram*, *Tik-tok*, šta god već je trenutno popularno i aktuelno. Međutim, to je takođe mač sa dve oštrice jer je za to neophodno dobro poznavanje, prvo prisustva na tim društvenim mrežama, a onda i mnogo veća, mrzim tu reč, ali kontrolabilnost sadržaja. To podrazumeva mnogo veći oprez u onome što se tamo vidi..

Da zaokružim, ja se mnogo više plašim i mnogo se više demoralizujem kada vidim nedostatak kritičkog razmišljanja, mišljenja manje-više, razmišljanja, naročito među generacijama koje sada izlaze sa fakulteta, koje praktično studije nisu ni osetili na pravi način na koji bi trebalo da osete, što zbog restrikcija u obrazovanju, što zbog koronavirusa. Dakle, to su ljudi na koje sada treba da probamo da utičemo da im otvorimo um što bi se reklo ako se sećate one davne MTV nagrade za B92 – „oslobodite um, tragajte – pa od tog traganja će nešto da ispadne, nešto će se desiti.“

Vujo Ilić

Imamo dva pitanja iz publike. Prvo pitanje je Aleksandra Markovića za Nebojšu Vladislavljevića: ima li srpsko društvo unutrašnji potencijal za demokratizaciju i razilaženje sa autokratskim tendencijama? I drugo pitanje je postavila Olga Nikolić za Aleksandru Tomanić: ako već nema potencijala za uticaj sa zapada jer im naša trenutna situacija za njihove interese izgleda odgovara, vidite li bar neki potencijal za udruživanje aktera na nivou zemalja regiona jugoistočne Evrope za zajedničku (dekolonijalnu) borbu?

Nebojša Vladislavljević

U svoj mucij života u autoritarizmu često pomislimo da nam je autoritarizam sudbina, da je to ključni deo naše političke kulture i da nema izlaza,

pa nam je bolje da se prilagodimo nego da nešto učinimo po tom pitanju. Ipak, iskustvo otpora autoritarizmu devedesetih nam govori da potencijal te vrste postoji. Otpor nedemokratskoj vlasti u toj deceniji je praktično izuzetak među postkomunističkim zemljama koje se nisu demokratizovale neposredno posle socijalizma. Tokom cele te decenije imali smo masovne višednevne proteste, sa desetinama, ponekad i stotinama hiljada učesnika, koji su izazvali ozbiljne krize nedemokratskog režima i na kraju oborili diktatora sa vlasti. Nasuprot tome, demokratizacija susedne Hrvatske je počela posle smrti diktatora, što rečito govori o demokratskom potencijalu. A zatim je na delu dramatičan uspon demokratije u prvoj deceniji posle Petog oktobra. Nove demokratske ustanove su uspešno funkcionisale tokom više izbornih ciklusa uprkos veoma ozbiljnom autoritarnom i konfliktnom nasleđu i problemima koji su iz takvog nasleđa izvirali – npr. rano suočavanje sa potencijalno destabilizujućim pitanjima tranzicione pravde neposredno posle smene vlasti, statusa Kosova, evrointegracija, kao i prava novih manjina. Svi ti i drugi sukobi su rešavani u demokratskom procesu, na izborima i van političkih institucija, ali pre svega nenasilnim putem, osim nasilja ekstremnih grupa koje su brzo marginalizovane. U knjizi *Uspón i pad demokratije posle Petog oktobra* pokazao sam da je upravo uspešno rešavanje ključnih identitetskih i drugih pitanja iz autoritarnog i konfliktnog nasleđa, naravno u meri u kojoj je to bilo moguće, na dnevni red postavilo distributivna pitanja i to u trenutku koji nije odgovarao demokratskim strankama – usred ekonomske krize – što je ojačalo opoziciju. Potencijal za demokratiju svakako postoji. Ključni problem u poslednjoj deceniji jesu stranke demokratske opozicije. Kolaps demokratskog bloka posle 2012. godine je praktično stvorio vakuum na političkoj sceni koji su ispunili prerušeni radikali sa svojom proizvoljnom, represivnom, klijentelističkom i koruptivnom politikom. Danas imamo *part-time* vođe demokratske opozicije koji čekaju da im neko drugi reši problem autoritarizma, pre svega EU, koji pokušavaju da izbegnu rizike povezane sa podizanjem kapaciteta sopstvenih organizacija širom zemlje, i koji smatraju da će privući birače nastupima na nezavisnim kablovskim televizijama. Nažalost, bez drastične reorganizacije stranaka demokratske opozicije neće biti demokratskih promena.

Aleksandra Tomanić

Ja mislim da jedini optimizam koji i ja kao pesimista mogu da nađem stvarno jeste u regionalnoj dimenziji, u regionalnom povezivanju. Iako u regionu delimo nepoverenje u državu, u institucije, u političke stranke, u EU integracije, mislim da sve više dolazimo do svesti da smo sami, a da smo

zajedno. Mi delimo zarobljene države, korupciju i sve njene efekte, emigracioni pritisak i mi, na kraju krajeva, delimo i rasprodaju bukvalno svih resursa. Delimo spoljašnje zagađenje spoljašnje, ali i mentalno, i zadnjih nekoliko godina uočavamo novu svest. Pomenula sam Konvenciju o angažovanoj demokratiji koja se održala baš prošle nedelje; tu su bili akteri koji su puno mlađi od nas i koji su spremni da uče iz naših grešaka, da ne zapadnu u cinizam u kom smo mi i pripadnici naše generacije. Vi imate fantastične neke već konkretne primere regionalnog povezivanja, to je npr. *Fondacija za društvene promene ACT* iz Bosne i *Polekol* iz Srbije koje su pokrenule jednu mrežu, jedno udruživanje *Odbranimo reke/rijeke Balkana*. Mi smo prošle zime pokrenuli jednu zajedničku kampanju Ujedinjeni Balkan za čist vazduh, koja je premašila sva naša očekivanja i koja trenutno prerasta u široku mrežu aktivnosti. Mi delimo osnovne probleme i meni je neverovatno što vlastodršci guraju građane u aktivizam kroz taj pristup, kroz bahatost, kroz to što će vam doći da vam uzmu parkić iza zgrade itd. Zaista mi je fenomenološki neverovatno da se to dešava, da se dešava u celom regionu i da zapravo na taj način guraju ljude u osvešćenje i u buđenje. To su ljudi koji inače možda ne bi bili svesni ni mnogih drugih stvari, tako da treba da smo im zahvalni na tome jer to povećava građansku dimenziju; jer aktivisti su zapravo građani, svi ostali su stanovnici. Ta građanska dimenzija onda doprinosi tome da osvestimo gde smo, šta smo i šta možemo zajedno. Vidimo da se to dešava nacionalno, ali ja sam presrećna što vidim da se to u sve više sfera dešava i regionalno. Solidarnost se zaista oseća, to su neke nove generacije, neopterećene ratnim nasleđem i tu vidim nadu. Samo, kao što sam rekla i u prethodnim izlaganjima, moraće da budu brzi jer uskoro neće biti puno onih koji su ostali i pitanje je koliko će oni koji su još uvek tu ostati i da li će se njihova snaga već za nekoliko godina potrošiti.

Vujo Ilić

Kratko bih pokušao da sumiram u par rečenica neke stvari koje su na mene ostavile utisak, što ne mora nužno da znači da svi moraju da stanu iza ovoga. Mislim da smo čuli dovoljno razloga zbog kojih bi trebalo da budemo zabrinuti za stanje demokratije. Iako ga nismo nužno postavljali danas, veliko je pitanje u kojoj meri demokratija uopšte opstaje u regionu. Kriza demokratije je stvarna, opipljiva je i uznapredovala je, ali čuli smo i dosta razloga zbog kojih možemo da imamo optimizma, kao i više predloga o kojima treba da se razmišlja i da se razgovara.

Pre svega, to je oslanjanje na domaće demokratske snage. U zemljama regiona postoji potencijal i autoritarizam nam nije sudbina. Treba

gledati unazad na primere otpora autoritarizmu, ali i na regionalnu saradnju, kako je Aleksandra Tomanić rekla, sami smo, ali smo takođe zajedno u tome što smo sami. Kada gledamo na ta prethodna iskustva, ističe se politička organizacija i saradnja između aktera, ne samo usko gledano političkih aktera, političkih stranaka, već i civilnog društva, i formalnog i neformalnog. Tu su potrebna specifična rešenja jer su glavna pitanja na koji način integrisati različite aktere, formalne i neformalne, u jedan demokratski front. I formalno civilno društvo i mediji imaju iste zadatke, a to je preživeti i prilagoditi se. Ovde mi je bilo veoma zanimljivo poslednje izlaganje Aleksandre Nikšić, u kojem je kazala da je sa jedne strane neophodno vratiti se u „praistoriju“, odnosno ostvariti direktan kontakt sa sagovornicima, a sa druge strane prigriliti digitalni svet. Postoje, dakle, potpuno kontradiktorni zadaci, ali sa druge strane oni dobro oslikavaju specifičnosti vremena u kome živimo.

Priredili *Vujo Ilić i Filip Balunović*